

HALÁSZ PÉTER

A moldvai csángók magyar nyelvhasználatának tüneténye

Amikor a moldvai csángók nyelvéről, nyelvhasználatáról, nyelvoktatásáról van szó, nem mindig tudatosul bennünk, hogy milyen különös jelenségről, milyen törekeny, könnyen megsemmisíthető *tünetényről* van szó, milyen meggondoltan és körültekintően kell hozzányúlni, tanítani, védeni, megőrizni. Mint a kihalás szélén álló élőlények, vagy méginkább az óvatlanul feltárt régészeti leletek, egyetlen rossz mozdulattól, hibás, vagy a jelenség nem ismeréséből fakadó félreértéstől pillanatok alatt elporladhatnak, legalábbis jóvátehetetlen kárt szenvedhetnek.

Miből ered a csángók anyanyelvének ez a sérülékenysége?

Egyrészt *létszámuk csekélységéből* következik nyelvük kiszolgáltatottsága. Mert hiszen – ha mástól nem, hát Illyés Gyulától – tudjuk, hogy más módon kell védeni az úgynevezett „nagy” nemzetek, teszem azt a franciák nyelvét, s másként az olyanokét, mint a magyarok, akik nem csak „kisebkek”, de végzetesen szétdaraboltak is. Nos, a magyarság csángó népcsoportja ehhez képest nemcsak egészen *kicsi*, de méginkább *széttagolt*, hiszen szinte minden falu lakossága *máskor, máshonnan* és eltérő körülmények között települt mai lakóhelyére. Így történelmi végzetük miatt nem alakult ki köztük az egységes identitás lehetséges alapját jelentő közös nyelv. E téren is részben középkori az állapotuk, csakhogy a középkorban nem kellett szembenézniük az újkori nacionalizmus egyik legerőszakosabb változatával.

A nyelvükre leselkedő veszedelmek másodika a *szóbeliség*, hiszen a moldvai magyarok hagyományos műveltsége itt, Európa közepén, a harmadik évezredben is szájról-szájra, apáról-fíura öröklődik. Ahogy éppen itt, Etelközben ezervalahány esztendeje szállt a rege és az ének szájról-szájra. Nyelvük és kultúrájuk értékét, de veszélyeztetettségüket, anyanyelvük mulandóságát is jórészt a szóbeliségben rejlő illékonyság hor-

dozza. Még ha óvó céllal is, de rossz mozdulattal nyúlunk hozzá, szempillantás alatt megtörhet a megmaradás csodája.

A kiszolgáltatottságnak ezen a pókhálófonalán éri őket idegen és idegenszívű *előjáróik*, *papjaik ellenséges érdekeket szolgáló ármánykodása*, megfosztván őket a természetes önbecsülés és az identitás megtartó és védekező erejétől.

Így „él” tehát Moldvában a magyar nyelv, a „Csángó himnusszá” avanszált forrófalvi csángó „népdal” szerint: „*elvetette, eltemette.*” Az idő és az isteni kegyelem csodálatos tüneténye, amit barbár kezek egyetlen pillanat alatt, akár otrombaságból, pusztá oda nem figyelésből is megsemmisíthetnek.

Hát még előre megfontolt szándékkal!

Még számbavenni is nehezen tudjuk, hányan beszéltek, beszéltek, értik, értették ezt az apáról fiúra, anyáról leányára, nagyszülőkről unokájukra szálló anyanyelvet. Számos helyen még ma is számon tartják: mikor halt meg falujukban az utolsó, magyarul beszélő csángó ember. De vajon valóban ő volt-e az utolsó? S valóban kihalt-e vele a magyar nyelv abban a faluban? Hiszen sokszor elég egy szomszédságból való beházasodás, vagy egy románul nem tudó idegen érdeklődése, máris felizzhat a kihunytnak tűnő parázs.

A Románváros melletti Jugánt például sokáig úgy tartották számon, hogy a faluban Gyerke Mária – akin leány korában Lükő Gábor szeme is megakadt –, a nyolcvan esztendőskorában is szemüveg nélkül varró csángó asszony volt az utolsó, aki még használta a magyar nyelvet. Aztán amikor Mária nénit apácás rokonsága kezdte elszigetelni a magyarföldi látogatóktól, kiderült, hogy tudnak ott mások is magyarul. De hogyan, milyen hatásra lépett működésbe ez a genetikai emlékezet? Harangozó Imre barátom egy találkozó alkalmából szövegszerzőként értő idős jugáni asszonyokat utaztatott Szamosújvárra. A *bábák* az autóban egész úton románul beszélgettek egymással, mígnem egy nagy útgödörben hatalmasat döccent a kocsis, még a motor lélegzete is elakadt. „*Vaj, vaj, édesz isztenkém!*” – jajdultak fel az asszonyok, s egyikük szép, archaikus imádságba kezdett.

Magam is megfigyeltem, hogy a kötött szövegekben még a nyelvvesztés szakadékának szélén álló közösségek is inkább őrzik anyáik nyelvét. Mintha az énekek, imádságok, szólások, proverbiumok hűtlá-

dájában jobban „elállna”, kevésbé romlana a nyelv. A Csíksomlyóra zárandokló csángók körében figyelhető meg, hogy régi, elmosódott emlékektől hajtvva, énekelve, imádkozva együtt repülnek – néha bizony szárnyaszegetten – a többiekkel. De egyedül már képtelenek felszállni, ha megszólítjuk őket, még e csodálatos élményekről is csak románul szólnak.

Másfelől – Csíksomlyón maradva – megfigyeltem, hogy odahaza, falujukban magyarul beszélő emberek sem tudnak teljes odaadással, és főleg értelemmel bekapcsolódni a mise liturgiájába, keveset értenek a prédikációból. A mise során a hívek válaszait (responzorium) is csak románul tudják. Ezért igényelne még akkor is nagy, kíméletes szeretetet a magyar nyelvű liturgia és prédikáció alternatív bevezetése a moldvai csángó templomokban, ha Jászvásár, Bukarest, főként pedig a Vatikán egyházi előjáróit valami krisztusi sugallatra megszállaná a jószándék. Akkor is úgy kellene lelkileg megvendégelniük a hirtelen támadt lehetőségekkel először talán élni sem tudó csángómagyarokat, mint első ebédjeik alkalmával a hosszú éhezéshez már-már hozzászokott, beletörődött, fogolytáborból szabadult rabokat.

Európai mértékkel tisztességes népszámlálás esetén sem volna könnyen megválaszolható, a mintegy 250 ezer moldvai katolikus csángó közül hány beszéli a magyar nyelv középkori alapokra rakódott, XIX. századi nyelvújításból kimaradt, elsősorban román szavakkal és kifejezésekkel tarkított, helyi változatát? A hivatalos román statisztika ugyanis ebből a szempontból hajítófát sem ér. Nemhogy a magyarok, vagy a magyar anyanyelvűek számát nem képes (és hajlandó) becsületesen számba venni, de még a római katolikus vallásúakét sem. Elég egy pillantást vetnünk Tánczos Vilmosnak a moldvai csángók lélekszámáról összeállított, a Csángósors című kötetben (1999. 14.) lévő táblázatára, amely arról árulkodik, hogy 1930 és 1941 között tizedére csökkent, 1977 és 1992 között pedig 73-szorosára nőtt a római katolikusok száma. Ilyen „hivatalos” statisztikai adatokkal sújtott térségben nagyon is meg kell becsülnünk Tánczos Vilmos említett tanulmányának 17–19. oldalán napvilágot látott adatait, amelyek településenként, helyszínen készült számbavételek alapján közlik a „magyar nyelvet ismerők számát”. Ezekre a „szabad szemmel” becsült adatokon lehet vitatkozni, de csak ha jobbat, megbízhatóbbat tudunk állítani helyettük. Magam is kevésnek érzem Tánczos

Vilmos talán túl szigorúan becsült félszázezres „magyar nyelvet ismerő” csángóját, s inkább hajlok Pozsony Ferenc (2005. 8.) megállapításának elfogadására, mely szerint „...a moldvai falvakban és városokban (...) még napjainkban is közel 100 000-en értenek és beszélnek magyarul”. Nem hiszem ugyan, hogy a különbség csupán a városban élő és magyarul beszélő csángók számának hozzáadásából adódna, de reálisabbnak érzem ezt a számhatárt.

Tehát – mint írtam – nem könnyű számba venni a magyar nyelvet használók, értők számát az egykori Etelközben. Nemcsak hogy nem könnyű, de irgalmatlanul nehéz. Hiszen a lehetséges ötven- és százezres létszám közötti „magyar nyelvet ismerők” körében óriásiak az eltérések, az árnyalatok. Ennek a „sokszínűségnek” néhány jelenségét próbálom a következőkben fölvillogtatni. De talán helyesebb, ha a csalóka *sokszínűség* helyett a pusztulás *gyászszínének* árnyalatairól beszélünk.

A moldvai csángómagyarok anyanyelve úgy hal el, ahogy az *elkötött*, vagy stílszerűbben szólva, a *lelángolt* végtag, amelyben lelassul, majd megáll a vérkeringés. Régóta tartó zsibbadás ez, talán a XV. században kezdődött a magyarnyelvű liturgiával érkező husziták és más protestáns „eretnekek” erőszakos megtérítésével; folytatódott Moldova katolikusságának missziós területté nyilvánításával, aminek következtében még az a kevés magyar pap is kiszorult a csángó falvakból, akik ott szolgáltak, vagy szolgálhattak volna; s egyházi részről betetőződött a jászvásári római katolikus püspökség megalakításával, aminek ára a katolikus csángók elrománosításában való egyházi közreműködés vállalása volt.

Az éltető vért szállító ereket szorító láncok talán legfontosabbja az *anyanyelvű oktatás hiánya*. Emiatt maradt ki a moldvai magyarság a XIX. század Kárpát-medencén belüli nyelvújító mozgalmából, a magyar nyelv nagy vérátömlesztéséből, s emiatt van kitéve a csángók anyanyelve mindenfajta védelem nélkül a különböző nyelvi, információs és kommunikációs széljárásoknak. Emiatt vált és válik, degradálódik egyre több helyen „konyhanyelvvé”, emiatt szorul egyre inkább a falvakba, az otthonokba, aztán már csak a vének fogatlan szájába.

Az anyanyelvű iskolai oktatás hiánya elsősorban három fő területen károsítja, torzítja a moldvai csángók anyanyelvét. Mármost ott, ahol még nem halt ki a magyar szó.

1. Az általános tankötelezettséget az elmúlt másfélszáz esztendő alatt, vagyis Románia megalakulása óta fokozatosan vezették be és követelték meg, s ez a folyamat néhány elemében még ma sem fejeződött be. A román nacionalizmus azonban ezt a kétségtelen vívmányt is saját szolgálataiba állította, a magyar nyelvet nemhogy kitiltotta – mint a templomokból –, de *be sem engedte az iskolákba*. Sőt! Az *Isten házában* a magyarul tudó *deák*ok (kántorok) révén, különösen paphiányos időkben és helyeken még a XX. század első felében is megszólalhatott néhány magyar imádság, szentes ének; az iskolákban azonban csak a román nyelvet ismerő állami tanítókkal kínlódhattak a magyar anyanyelvű csángó csemeték. Szörnyűséges történeteket hallhatunk arról, hogy ezek a primitív és brutális román „pedagógusok” miként élték ki tudatlanságból is eredő mérges indulataikat szegény kis csángó gyermekeken, mert azok nem beszélték az államnyelvet. Egy onyesti barátom, Kecskés András mesélte, hogy nyolc esztendő korában (1935-ben), magyar beszédje miatt egy Nicolae Puscaş nevezetű tanító a térdére fektetve, nadrágszíjával úgy elverte őt, hogy kínjában beleharapott a szadista tanító lábába.

Így aztán a csángó gyermek életének legnagyobb gondja – a csecstől való választáson kívül –, hogy mire iskolába kerül, megtanuljon románul. Emiatt a csángó szülők, nagyszülők, akiknek sem idejük, sem kedvük gyermekeiket idegen nyelvre oktatni, azt a „kényelmes” megoldást választják, hogy a gyermekükhöz románul szólnak. Vagy legalábbis próbálnak szólni, mert a nagyanyák, dédanyák sokszor maguk sem, vagy legalábbis nem jól beszélnek ezt a nyelvet. Ha tudjuk is, hogy – a maguk módján – gyermekeiknek, unokáiknak akarnak segíteni, mindezt látni és hallani: iszonyat. Már a csecsemőkhöz is románul gügyögnek. Beidegződött a gyakorlat, hogy a csángó szülők egymással, a nagymamával, a magyarföldi vendéggel, a bekopogtató szomszéddal anyanyelvükön beszélnek, de a gyermekeikhez románul szólnak, mint valami idegenhez. S nyilván a kicsi gyermek is idegennek, kirekesztettnek érezheti magát, bár ahogy nő, természetesen egyre többet megért a nagyok magyar beszédjéből. Vajon hogyan kerülnek ezek a szülők és gyermekek érzelmi közelségbe, ha nem a saját anyanyelvükön, ha nem a családban használt nyelven szólnak egymáshoz? S mindezt olyan reflex-szerűen teszik, hogy még az én Magyarországon született fiacskámhoz is nem egyszer románul fordulnak csángó ismerőseim, csupán azért, mert *gyermek*. A csángó anya tehát, bármilyen szép és gazdag a nyelve, elrejtí gyermeke elől, s

idegenül beszél vele. Mintha az anyatejet vonná meg gyermekétől, hogy mindenféle pótszerekkel etesse. Az állatvilág szociális kapcsolatainak rendjében rendszerint megvan a gátlás, hogy a kölyköket bizonyos korig nem szabad bántani, s ahogy serdülnek, úgy lesznek vele egyre „gorombábbak” a szülei. A csángók anyanyelvű kommunikációjában ez a célszerű magatartásforma éppen a visszájára torzult. Ahogy nő a gyermek, s mindinkább felnőtt-számba veszik, már inkább szólítják magyarul.

2. Szegény csángó gyermekek így aztán rendszerint sem magyarul, sem románul nem tanulnak meg igazán, legalábbis *egyik sem válik anyanyelvükké*. A nagyobb gyermekektől, a felnőttek beszédéből idővel valahogy megtanulják, s egyre inkább használják, vagy legalábbis értik a magyar szót. Ugyanakkor románul sem tanulnak meg rendszeren, mert hiszen a csángó asszonyok, nagymamák közül sokan csak törlik a románt. Különösen a nemeket használják ügyetlenül. Még a magyarul már nem beszélő, úgynevezett északi-csángó falvakban is meg lehet figyelni, hogy az idősebbek, akik nem iskolában, hanem „hallás után” tanulták az államnyelvet, rosszul alkalmazzák a különböző nemű szavakat, hiszen a magyar nyelv nem ismeri a hím és nőnemű kifejezések eltérő ragozását.

De ugyanilyen rosszul használja a magyar nyelvet is, hiszen nem iskolában, templomban, nyelvtant, irodalmat tanulva, ismerve sajátították el, pallérozatlanul kapják, keverik, rongálják. Nyelvünk – mint tudjuk – gondozatlanul még nálunk is romlik, kopik, hígul, műveletlen kerthez lesz hasonlatos. Pedig a Kárpát-medencén belül még tanítják az iskolákban a magyar nyelvtant, irodalmat – ha nem is olyan intenzitással, mint kellene –; nyelv művelők, ha ellenséges pergőtűzben is, igyekeznek megőrizni anyanyelvünk értékeit. Moldvában mindez hiányzik, igaz, hogy a médiák nyelvrontó hatása sem érvényesül úgy, mint nálunk. De a mérleg mindenképpen negatív.

3. A kártevés harmadik vetülete *a magyar nyelv becsületének, rangjának értékesítése*, ami elsősorban nyelvi kisebbségi érzés számos jelenségében mutatkozik meg. Való igaz, hogy az elhagyott, gondozatlan kerthez – hogy ne temetőt mondjak – hasonló csángó nyelv, értékes és szépséges virágai ellenére a városi, ipari, infrastrukturális léttel és a globalizálódó világgal való érintkezés során egyre kevésbé alkalmas teljes értékű kommunikációra. De a papok, tanítók részéről megnyilvánuló ro-

mán egyházi és világi sovinizmus olyan mértékben sulykolja a csángókba anyanyelvük értéktelenségét, „korcsitúra”-ságát, hogy esetenként azok is lenéznek, akik benne nőttek fel és tökéletesen használják.

Hogyan lehetséges mindez? Gondoljunk csak „anya”-országi kiszolgáltatottságunkra, anyanyelvi és nemzeti identitásunk felőrlődésére. Pedig nálunk még megvannak az iskolák, a templomok, lennének értelmiségeink is, akik – ha nem is a Németh László-i elkötelezettséggel, de – itt-ott még őrzik és védik a nemzet immunrendszerét. A moldvai csángóknál mindez hiányzik. Ott nincs aki elmondaná nekik kulturális értékeik fontosságát, megmagyarázná anyanyelvük szépségét, megőrzésének jelentőségét. Nincs senki, aki rávezetné őket arra az értékrendre, aminek mentén a svájci állampolgár, ha ismeri is az irodalmi német nyelvet, a hochdeutsch-ot, saját közösségeiben a helyi németet, a switzerdeutsch-ot is használja, ez számára teljesen természetes és magától értetődő. Ez az értékrend az, aminek hiánya a még magyarul beszélő csángók anyanyelvét a leginkább veszélyezteti.

Mert hiába állapította meg az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 2001-ben született, 1521. számú ajánlása, hogy „*A csángók a magyar nyelv egy ősi formáját beszélnek*”, évszázados identitásuk „*alapja a római katolikus vallás és saját nyelvük, a magyar egyik nyelvjárása, amelyet a családban illetve a faluközösségben beszélnek...*”; hiába fogalmazta meg az ajánlás 9. pontja, hogy a csángók számára „*biztosítani kell az anyanyelven történő oktatás lehetőségét a román alkotmánynak és oktatási törvényeik megfelelően*”, ha egyszer – ugyanennek a Jelentésnek 34. pontja szerint – „*a román hatóságokban nincs meg az akarat (helyi szinten) és hiányoznak az eszközök (központi szinten) ahhoz, hogy alkalmazzák saját oktatási törvényüket.*” (ET 2002. 105–114.) Nemrég érkezett a híre, hogy a moldvai Lujzikalagorban és Gajdárban a nyakkendős és a reverendás román sovinizsták milyen vérlázító módszerekkel akadályozzák Románia oktatási törvényének érvényesülését, a „fakultatív” anyanyelvi oktatás lehetőségének megteremtését.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy maguk a csángók sem becsülik eléggé az elődeiktől örökölt hagyományt, az *anyanyelvet*. Elhiszik, hogy nyelvük nem magyar, „csak csángó”, amin nem lehet és nem is érdemes beszélni. Mintha az erdélyi mócot, vagy a havasalföldi oltyánt akarnák meggyőzni arról, hogy beszéde nem román nyelv! Náluk aligha lenne sikeres az ilyen sunyi agitáció.

A moldvai csángók magyar nyelvhasználata tehát valóban *tünetény*. Néha úgy *tűnik*, mintha már elveszett lenne, aztán újra és újra *előtűnik*. A Nyugat-Európában vendégmunkáskodó csángók egy része nemcsak a magyar nyelvét veti le, de gyermekeik sokszor már románul sem tudnak. Mások viszont ott, az idegenségben ébrednek magyarságukra. Az Erdélybe került csángóknak is választaniuk kell a megmagyarosodás és az elrománosodás között. De még Magyarországon sem könnyű a dolguk. 2005. december 5-én láthattuk milyen könnyen lehet az identitásában megingatott belhoni magyarságot saját külhoni testvérei ellen fordítani. Ilyen környezetben a nálunk dolgozó csángó munkástól aligha várhatjuk el, hogy – tisztelet a kivételeknek – magyarságában megerősödjön, a magyar nyelvhez való kötődése szorosabbá váljon.

Végezetül feltehetjük a kérdést: betölti, betöltheti-e Moldvában a magyar nyelv a csángók megőrzésében, megmaradásában évszázadokon át tartó, ha súlyos veszteségekkel is, de megvalósuló szerepét? Több mint negyven esztendeje járom a moldvai csángó falvakat, s ha nekem szegeznék a kérdést, hogy mennyit vesztett az egykori Etelközben a csángómagyar nyelv, nyugodt lélekkel állíthatom, hogy semmit. Sőt!

Igaz, hogy számos helyre már az utolsó pillanat után érkeztem, jó néhány faluban azóta halt meg az a néhány idős ember, aki még emlékezett arra, hogy 50–60 esztendeje jóval többen tudtak magyarul. De a lakosság többségét tekintve magyarul értő-beszélő falvakban emberöltőnyi idő alatt sem romlott a helyzet számottevő mértékben.

Már a csángók jelentős számbeli növekedése is pótolta a veszteségeket. Az Erdélybe, Magyarországra járó „vendégmunkások” pedig kimonodtan fellendítették a csángó falvakban a magyar nyelvhasználatot. Igaz, hogy ez inkább csak a szókincs bővülését, mégpedig sajnos sokszor a trágárság irányában való bővülését jelentette, de a *nyelvi biztonság*nak mindenképpen hasznára vált. Leginkább azonban a gyermekeken mérhető az előnyös változás. Hiszen 15–20 esztendeje, még a többségében magyarul beszélő csángó falvakban is – néhányat, mint Külsőrekecsin, Magyarfalu, Lészped, Pusztina s talán még egy-kettőt kivéve – románul köszöntek, egymás közt is románul beszéltek a tíz esztendősnél fiatalabb gyermekek. Az utóbbi másfél évtizedben azonban az erdélyi, magyarországi táborozások, különösen pedig a fakultatív anyanyelvi oktatás eredményeként, legalábbis abban a tízegynéhány faluban, szemmel láthatóan,

néha egyenesen mellbevágóan megnőtt a magyarul értő-tudó gyermekek száma. Szinte büszkén és egyre természetesebben köszönnek a falut járó „idegen”-nek magyarul, mind gyakrabban lehet találkozni egymással is szüleik nyelvén beszélő gyermekkel.

Ezt a folyamatot kellene minden eszközzel erősíteni, aminek következtében ugyan *egyre kevesebb településen*, de mind *többen és jobban beszélnek magyarul*. Ám ennek is számos, elsősorban emberi feltétele van, aminek megvalósulásában országunk mai állapotában inkább csak reménykedhetünk, s még a hathatós támogatásban sem bízhatunk. Pedig ha többen vállalkoznának körünkből, hogy meggyőzzék a csángókat, miszerint az államnyelv megtanulásának nem feltétele az anyanyelv felhagyása; ha többen lennének közöttük, akik az idősebb asszonyokat öszszefogva a még ismert magyar énekekkel ülnék meg a családi és az egyházi ünnepeket; ha a csángókat az iskolán belül és kívül magyar írásra-olvasásra tanítók között többen lehetnének *a magyar nyelv értékét sugalló*, a magyar névnapi köszöntők szépségét példázó nevelők; ha a csángó falvak gazdaságilag is sikeres vállalkozóiban – akikre könnyebben és szívesebben felnéz a szegényember – nagyobb mértékben meg lehetne szólaltatni a felelősségérzetet apáik, nagyapáik nyelve és kultúrája iránt; ha az erdélyi katolikus papok közül többen vállalkozhatnának arra, hogy egyelőre ugyan még csak magán-, vagy alapítványi házak udvarain, de anyanyelvükön misézzenek és prédikáljanak számukra; ha tovább terjedhetne a főként magyarországiakra alapozott falusi vendéglátás, vagyis magyar nyelv ismeretével és használatával megvalósítható pénzkereset – szívesebben és megalapozottabban reménykedhetnénk.

Még jó néhány kedvező tényezőnek kellene létrejönnie és érvényesülnie, hogy nagyobb esélye legyen a moldvai csángómagyarok körében a nyelvvesztés fékezésének, a magyar nyelv megmaradásának. Különben beteljesedik Polescu Iounu szamosújvári sovén román újságíró több mint százesztendős jövendölése, aki 1880-ban Erdélyből uszította a bukaresti kormányt a csángók elrománosítására. „...*a gyermekeket* – javasolja – *végrehajtó segítségével iskolába kell vitetni télen és nyáron, különösen a lányokat, akikből majd anyák lesznek, és gyermekeiket románul fogják tanítani (...) templomaikba erdélyi román közösségekből származó [görögkeleti] papokat kell hozni, akik románul prédikáljanak és olvassanak fel nekik*”. És „*amikor a kántortanító románul énekel nekik, s amikor az*

anyák gyermekeiket románul fogják ringatni, célunkat csak akkor fogjuk elérni.” (Polescu 1880. 27.)

Nem lehet nyugtunk, mindent el kell követnünk, hogy ezt az átkot elhárítsuk csángómagyar testvéreinkről!

Irodalom: (ET 2002): Veszélyeztetett kisebbségi kultúrák Európában. Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ. Bp. 2002.; (Polescu 1880): *Polescu, Ioanu: Limba ungureasca în Moldova*. Amicul Familiei 1880. IV. 2. 27.; (Pozsony 2005.): *Pozsony Ferenc: A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet. Bp. 2005.; (Tánczos 1999.): *Tánczos Vilmos: A moldvai csángók lélekszámáról*. In.: Csángósors. A Magyarságkutatás könyvtára. Bp. [1999] 7–32.